

Nagy Dóra

Magyarnyelv-oktatás a 18–19. századi Magyarországon a német ajkúaknak írt nyelvemesterek tükrében

Hungarian Language Teaching in 18th and 19th Century Hungary in the Light of the Language Masters Written For German-Speaking People

A magyarnyelvkönyv-írás történetének a 18. század elejétől egyik meghatározó szeletét képezik a német anyanyelvűeknek írt magyar grammatikák, nyelvkönyvek. Ezek nyelvtörténeti, összehasonlító nyelvészeti, nyelvtanítás-történeti és művelődéstörténeti szempontból is kiemelkedő jelentőségűek a magyarországi nyelvtanítás történetében. A tanulmány ezen tudományterületek szempontjából kíván néhány mozzanatot kiemelni a magyarországi németességnek írt munkákról. A dolgozatban bemutatott művek túlnyomó többsége a magyar mint hivatalos nyelvért és a magyar nyelv iskolai tanításáért folytatott küzdelmekkel egy időben látott napvilágot, s része volt annak a sikeres nyelvpolitikai folyamatnak, amelynek eredményeként megszületett a magyar nyelvű tudomány és a magyar nyelvű iskolai oktatás.

Kulcsszavak: 18–19. századi magyarnyelv-oktatás, anyanyelv-pedagógia, nyelvemester, magyar mint idegen nyelv, hungarus

Hungarian grammars and language books written for native speakers of German have been a significant part of the history of Hungarian language writing since the beginning of the 18th century. They are of outstanding importance in the history of Hungarian grammar writing from the points of view of linguistic history, comparative linguistics, the history of language teaching and the history of culture. From the point of view of these disciplines, this study aims to highlight some moments of the works written for the German-speaking population in Hungary. The vast majority of the works presented in this essay were published at the same time as the struggles for Hungarian as an official

language and for the teaching of Hungarian in schools, and were part of the successful language policy process that resulted in the birth of Hungarian-language science and Hungarian-language education.

Keywords: Hungarian language education in the 18th and 19th centuries, mother tongue pedagogy, language master, Hungarian as a foreign language, hungarus

1. Bevezetés

A tanulmány a magyarnyelvkönyv-írás történetének egyik legtermékenyebb, ám számos szempontból feltáratlan időszakába nyújt bepillantást, és a magyarországi németiségnek írt 18–19. századi grammatikákból emel ki néhány, ma is tanulságos mozzanatot, nyelvtörténeti, nyelvtipológiai, nyelvtanítás-történeti és művelődéstörténeti szempontokra összpontosítva. Az 1777-től kibontakozó többnyelvű oktatás a magyar nyelv tanítását is jelentősen segítette: a soknyelvű és sokkultúrájú Magyar Királyságban elengedhetlenné vált egymás nyelvének megtanulása. A tárgyalt korszak egyúttal a magyar mint idegen nyelv tanításának kezdeteit és virágkorát is jelentette. Ebben az időben egyre nagyobb figyelmet kapott a magyar mint anyanyelv és a magyar mint idegen, illetve környezeti nyelv szempontjait elkülönítő nyelvléírás, nyelvtanítás: „[...] az anyanyelvi oktatástól tudatosan eltérő céllal, az erre a célra összeállított tananyaggal (tankönyvvel) és sajátos módszerrel kezdik tanítani a magyar nyelvet” (Éder 1989: 309).

A kor legfontosabb német nyelvű magyar nyelvtanainak vázlatos ismertetése előtt röviden áttekintem azt a történeti közeget, amely meghatározta a szóban forgó művek megszületését, majd a teljesség igénye nélkül emelek ki néhány tudománytörténeti szempontból megkerülhetetlen nyelvmestert.

2. Történeti háttér: a magyar nyelv helyzete a 18–19. században

A Szent István által alapított keresztény Magyar Királyságban nyelvhasználati kettősség uralkodott. A korabeli európai szokásoknak megfelelően a latin volt a hivatalos nyelv, amely Európa különböző anyanyelvű népeinek lehetővé tette a korabeli nemzetközi vallási, tudományos és politikai életbe történő bekapcsolódást, ez volt a törvényhozás, a közigazgatás és az egyetemi oktatás nyelve. A magyar nyelv (és az ország többi vernakuláris nyelve) pedig főként szóban, a mindennapi érintkezésben volt használatos, kultúrát, hagyományt, identitást őrzött és örökített. A latin nyelvi dominancia a 18. század második felében kezdett megváltozni. A változás egyik fontos lépése volt Mária Terézia (uralkodott 1740–1780) 1777-es tanügyi rendelete, a *Ratio Educationis*, amely a többnyelvűséget támogatva a latin mellett már az anyanyelv és a német oktatására is hangsúlyt fektetett:

„Ha ugyanis fontolóra vesszük a nemzeteknek, tehát a nyelveknek is sokféleségét Magyarországon, legott ráeszmélünk, mily nagy hasznára válhatik hazájának az a magyar ember, aki több nyelv ismeretével rendelkezik. [...] 1. Minden nemzetnek, amennyire lehetséges, a latin iskolákkal együtt saját népiskolái is legyenek, ahol a megszabott tantárgyakat a gyermekeknek anyanyelvükön adják elő. 2. A latin iskolák élére olyan tanítók állítandók, akiknek egyike az országban bevett nyelvek egyikét, a másik a másikat tudja tanítani. Pl. magyar helyeken németet és tótót, német helyeken magyart és tótót, tót helyeken magyart és németet és így tovább. Ily módon az ifjaknak is alkalom adatik az országban divó nyelvek megtanulására, a szülők is megszabadulnak jelentékeny pénzbeli kiadástól” (idézi Friml 1913: 100–101).

A törvény megjelenése után egy évvel, 1778-ban tizennyolc tantárgyból anyanyelvű (magyar, német, szlovák, román, horvát, szerb, rutén, olasz) tankönyvek megírását rendelték el. Ezek közül 1781-ig magyarul tíz, németül hét, szlovákul négy, horvátul szintén négy, szerbül pedig kettő készült el (a részletes adatokat lásd Hajdu 1985: 196–197).

Mária Terézia magyar nyelvet pozitívan érintő rendelkezései közül ki kell még emelnünk, hogy az 1741-es pozsonyi országgyűlésen lehetővé tette, hogy a hadseregben a magyar is vezényleti nyelv legyen, továbbá két olyan intézményt is létrehozott, amely a nem magyar anyanyelvűeknek biztosította a magyar nyelv színvonalas oktatását (Theresianum 1746; magyar nemes testőrség 1760). A Theresianum szerepét Poór János így jellemezte: „A Mária Terézia védnökségét élvező nemesi akadémia – a birodalmi arisztokrácia nevelő iskolájaként – mintegy szimbóluma volt a soknemzetiségű, jogilag és politikailag tagolt birodalmat finom eszközökkel összetartani és összekovácsolni óhajító politikájának” (Poór 1992: 25).

Az oktatási rendelet a hazai tankönyvkiadás ügyét is jelentékenyen befolyásolta, 201-es paragrafusában ugyanis a budai egyetem nyomdáját ruházta fel a hivatalos tankönyvek kiadásának jogával: „Ez a nyomda úgynevezett kizárólagossági jogot élvez mindazoknak a könyveknek a kinyomtatására, amelyeket Magyarország és társult országainak iskoláiban használatra elrendeltek” (Mészáros 1981: 158). Fehér Katalin tanulmányában (1999) olvashatunk arról, hogy korábban milyen problémákat okozott a tankönyvnyomtatásban a nagyszombati nyomda kifogásolható betűkészlete. Az Egyetemi Nyomda privilégiumát az 1779-es rendelet is megerősítette: „Ennek a nyomdának az előzetes engedélye és beleegyezése nélkül senki sem hozhat be külföldön kinyomtatott tankönyveket” (idézi Mészáros 1989: 65–66).

Az 1777-es tanügyi rendelkezésnél kiterjedtebb, de szellemében vele ellentétes rendeletet hozott II. József 1784-ben, amikor a németet vezette be hivatalos nyelvként. Döntését azzal indokolta, hogy a latin egy holt nyelv, amelyet a közügyek intézésében már akkor sem használtak:

„Felséges urunk Magyarországon s hozzá tartozó tartományaiban és Erdélyben az országot illető és törvényes dolgoknak folytatásában a deák nyelvnek eltöröltetése és helyette a német nyelvnek közönségesen leendő bevétele iránt most legközelebb kiadott parancsolatja summáson így következik: A holt nyelvvél (*lingua mortua*) való közönséges élés, amilyen tudniillik a deák nyelv, bizonyos jele, hogy még azon nemzet tökéletesen ki nem palléroztatott [...]. Nincsen tehát más nyelv a német nyelven kívül, amelyet a deák helyett

az ország dolgainak folytatására lehessen választani, amellyel tudniillik az egész monarchia, mind a hadi, mind pedig a polgári dolgokban él” – olvashatjuk a *Magyar Hírmondó* 1784-es számában (1784: 345–346).

Ez a szándéka felháborodást és ellenállást váltott ki, hiszen szinte minden társadalmi réteg érdekeit sértette, és a németül nem tudó tanárok és hivatalnokok elbocsátását eredményezte volna. A tiltakozások következtében az uralkodó a nyelvrendeletet röviddel a halála előtt visszavonta. A rendelettel azonban – az eredeti céllal ellentétben – hozzájárult a magyar nyelv-használat közüggé válásához és a nyelvújítási mozgalom kibontakozásához, továbbá szerepet játszott abban a többlépcsős folyamatban, amelynek eredményeként 1844-ben a magyar nyelv hivatalossá vált.

Nem volt ez másként Johann Gottfried von Herder német filozófus hírhedt jóslata esetében sem. A jövendölés 1791-ben látott napvilágot az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Gondolatok az emberiség történetének filozófiájához)* című művében: „A magyarok, mint az ország lakosainak legcsekélyebb része, most szlávok, németek, románok és más népek közé vannak beékelve, s századok múltán talán nyelvüket is alig lehet felfedezni” (idézi Wolfgang 2002: 633). A jóslat – paradox módon – termékenyen hatott, hiszen közvetve növelte a korabeli értelmiség tettvágyát. II. József nyelvrendeletének és Herder jóslatának hatása is kimutatható tehát abban, hogy a korabeli szellemi és politikai élet figyelme a magyar nyelv védelmére és a magyarság múltját feldolgozó művekre irányult. Kazinczy Ferenc Aranka Györgynek 1810-ben írt levelében így írt a jóslatról:

„Én azt hiszem, hogy a Magyar nyelv *jobb idők* szüleménye lesz; mert hogy lesz *jobb idő*, azt szentül hiszem, hogy nem semmit szentebbül. Európát philosophusi *szellem* fujja végig, s ez a szellem nem nézhetné egy anyanyelvnek, még pedig egy igen szép nyelvnek, elenyészését. Megfoghatatlan dolog előttem, hogy Herder ennek mint jövendölhetett elenyészést” (idézi Váczy 1898: 2–3; kiemelés az eredetiben).

Nem véletlen tehát, hogy a korban számos általános és szaknyelvi szótár látott napvilágot, valamint ugrásszerűen megnőtt azoknak a nyelvtanoknak a száma, amelyek a magyar nyelv szépségét és a magyar nyelv-tanulás hasznosságát hangsúlyozzák. Ebben az időszakban jelent meg több tucat, a hazai németiséget magyarra tanító grammatika is.

A már említett folyamatnak, tehát a magyar nyelv hivatalos nyelvvé válásának fontos állomása volt az 1790–1791-es törvény is:

„[...] hogy azonban a magyar anyanyelv inkább elterjedjen és kiműveltség, a gimnáziumokban, az akadémiákban és a magyar egyetemen a magyar nyelv és stílus számára külön tanárt fognak kinevezni, hogy azoknak, akik ezt a nyelvet nem tudják, és meg akarják tanulni, vagy pedig ezt a nyelvet valamennyire már ismerik, és magukat benne tökéletesíteni akarják, alkalmuk legyen bármely irányban kívánságuk teljességére” (idézi Ravasz 1966: 256).

A törvény értelmében ugyan a kormányshatározati ügyeket továbbra is latin nyelven kellett tárgyalni, és a magyar csak rendkívüli tárgy volt, a rendelkezés a magyar nyelv terjedésében mégis jelentős szerepet játszott, hiszen előírta a magyar nyelv intézményes tanítását. Ha alaposan szemügyre vesszük a rendelkezés szövegét, kiviláglik, hogy itt valójában a magyar mint idegen nyelv és a magyar mint környezeti nyelv oktatásáról van szó, hiszen a törvény azoknak teszi lehetővé a magyar nyelv tanulását, akik nem vagy csak részben ismerik azt. Mindezt figyelembe véve nem meglepő, hogy éppen ebben az időszakban szökött szárba a magyar mint idegen nyelv oktatásának kibontakozása (1800–1880). [A korszakolásnál Éder Zoltán (1989) felosztását veszem alapul.]

A törvény eredményeképpen jött létre a Pázmány Péter alapította, Nagyszombatból először Budára, majd 1784-ben Pestre költöző egyetem (Pesti Királyi Tudományegyetem) magyar nyelv és irodalom tanszéke 1791. június 7-én. A tanszék élére Vályi Andrást nevezték ki. Vályi egyetemi székfoglalóját *A' Magyar Nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd* címmel tartotta meg. Beszédében a magyar nyelv tanításának elvi alapjait és a tanszék legfontosabb feladatait vázolta fel. A „tanítószék” hármas célját így jelölte ki: „az Ország Nyelvének terjesztése és annak tisztogatása” (ezt mai terminológiával nyelvi korpusz- és részben státusztervezésnek nevezzük); „az Ifjúságnak elme-lélek- és a' szívbéli kiképeztetése”; „a' Magyar nyelven írtt Könyvek' mineműségeinek rendbe szedése, és azokban az ízlésnek, a' szépnek, és a' természeti rendnek kimutatása” (Vályi 1791a: 11). Beszédének híre Sándor Lipót főherceghez is elért, aki Vályi *Beszéd a nemzeti nevelésről* (1791) című előadásán személyesen megjelent. A címben is említett nemzeti nevelés lényegét így összegezte: „[...] a' közönséges előmenetelnek, a' nemzeti boldogulásnak, és az elhíresedésnek kiváltképen való fundamentoma a' Nevelés; az az: egész Magyar Országban az életnek különböző nemeihez képest, a' mennyire lehet alkalmaztatott buzgó Kereszténynek', jó Hazafiak', szorgalmatos Polgárok', és hív Lakosok' készítése” (Vályi 1791b: 4). Ahogyan az ebből az idézetből és a tanszék idézett céljaiból is kitűnik, Vályi egyik legfontosabb célja a nemzeti nevelés elősegítése volt. Ennek érdekében többször hangsúlyozta az anyanyelvi oktatás fontosságát, és bírálta, hogy korábban mellőzték a nemzeti nyelvet és az anyanyelvet az oktatásból. A nemzeti nevelés iránti szakmai elkötelezettségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ösztönzésére megalakult a Pesti Magyar Társaság, amelynek ifjú tagjai buzgón szálltak síkra a magyar nyelv gyarapításáért. Vályi több alkalommal is szót emelt a magyar nyelvért, 1792-ben adta ki *A' Felséges Magyar Hazához* című röpiratát, melynek első részében (*A' Magyar tanító székek hathatósabb előmeneteléért*) a magyar nyelv rendes tárgyként való bevezetésének szükségességét fogalmazta meg: „Egyébként, Felséges Haza! kéntelenítetttem meg vallani, hogy a' nyelvbéli előmenetek reménysége tsaló füst, 's a' Magyar tanító székek felállítása jobb ugyan mint semmi, de valóban tsak külső színt mutató szem bekötés lessz” (idézi V. Kovács – Kulin – Rudolf 1984: 155). Vályi András kezdeményezésének nagy szerepe volt abban, hogy megszületett az 1792. évi VII. törvénycikk, amely a magyar nyelvet – a kapcsolt részeket, Horvátországot és Szlavóniát kivéve – rendes és kötelező tárggyá tette: „Az 1791:16. törvénycikkely céljának gyorsabb elérése végett, Ő királyi felsége helyeslésével határozzák a karok és rendek, hogy a magyar nyelv tanítása ez ország határai között ezentul rendes tantárgy legyen [...]. A kapcsolt részekben pedig maradjon rendkívüli tantárgynak” (idézi Ravasz 1966: 256).

3. Néhány kiemelkedő nyelvmester vázlatos ismertetése

Témánk szempontjából megkerülhetetlen, hogy néhány évtizedet visszaugorjunk az időben, és ismertetésünket a 18. századi polihisztor, Bél Mátyás (1684–1749) (álnéven: Meliboeus) nyelvtanírói tevékenységével kezdjük. Bél mint a pozsonyi evangélikus líceum tanára német- és magyarnyelv-könyv megírásával is segítette a hazai nyelvtanulást. Magyar diákoknak készült *Institutiones linguae Germanicae (A német nyelvtan szabályai)* (1718) című, latin közvetítőnyelvű német nyelvtanában az anyanyelvű oktatásról, valamint az anyanyelv és az idegen nyelv viszonyáról a következőket írja:

„[...] a nyelvtanulásban mindenkifelett arra kell ügyelni, hogy mielőtt a mieink az idegen nyelvekre fordítanak nagy gondot és fáradságot, anyanyelvüket ismerjék meg alaposan [...]. Az anyanyelv életkornak megfelelő elsajátítása után legközelebb abba a nyelvbe vezessük be a gyermekeket, amelyik felé megvan a természetes hajlandóságuk” (Déri 1984: 69).

Ennél is elterjedtebbé vált az először 1729-ben megjelent *Der Ungarische Sprach Meister (Magyar nyelvmester)*, amelynek tudománytörténeti jelentősége többek között abban áll, hogy ez az első német nyelvű nyelvtanunk, valamint az első, élő közvetítőnyelvet használó magyar grammatika. A hungarus felfogású szerző (Bél saját identitását így foglalta össze: „lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus”, vagyis nyelvében szláv, nemzetiségében magyar, műveltségében német) teljes életművét az a cél vezérelte, hogy a magyar nyelvet és kultúrát más népekkel megismertesse és megszerettesse, valamint a magyarországi nemzetiségeket egymáshoz közelebb hozza. Fő törekvéseit a grammatika előszavában is kifejti:

„A mostani bevezető annak legyen szerény kezdete, hogy legalább akinek rokoni kapcsolat, hivatali vagy más körülmények miatt érintkezniük kell a született magyarokkal, lássanak hozzá, hogy nyelvünket megszokják, s ezáltal a mi nemzetünket is megnyerjék maguknak, és saját népüket is kedveltebbé és befogadottabbá tegyék. [...] »Áldja 's egyesítse Isten a' Német és Magyar Nemzetet!«” (Bél 1729: o. n.).

Az 1835-ig mintegy tizennyolc kiadásban megjelent mű (az egyes kiadások könyvszeti adatairól részletes áttekintést ad Szili 2012) jelentőségét bizonyítja az is, hogy 1779-es kiadása átdolgozva és magyarra fordítva *Magyar grammatica vagy-is haza nyelvnek gyűkeres meg-tanulására való intézet* címmel a nemzeti iskolák tanulóinak magyarnyelv-tanulását szolgálta, „és kizárólagos használatú tankönyv volt Verseggy iskolai nyelvtanainak megjelenéséig” (Éder 1989: 310). A nyelvtant 1774-től Korabinszky János Mátyás dolgozta át, és jelentősen kibővítette, valamint a latin terminológiát németre ültette át.

Szintén Pozsonyban tanított Szaller György, aki 1793-ban latin és német nyelvű tankönyvet írt *Hungarica Grammatica latine et germanice. Ungarische Sprachlehre Lateinisch und deutsch erklärt (Magyar nyelvtan latinul és németül)* címmel. A nyelvtant később szlovák (1794), majd szerb (1795) nyelven is megjelentette.

Meg kell még említeni ebből az időszakból Adámi Mihály (1718/1720–1781) *Ausführliche und neuerleuterte ungarische Sprachkunst... (Részletes és átdolgozott*

magyar nyelvmesterség) című nyelvmesterét, amelynek első kiadása 1760-ban látott napvilágot. Adámi grammatikájának sikerét a pozsonyi *Magyar Hírmondó* tudósítása is alátámasztja: „[...] kinek Német nyelvenn írt Magyar Grammatikáján úgy anynyira kaptanak vala, hogy világra jövele után tsak hamar a nyomtatott darabok mind el fogytanak, és a hol vagy egygy ír-magúl találtatott, azért aranyat is adogáltak” (1781: 186–187).

A szóban forgó grammatikák egyik általános célja az volt, hogy a magyar nyelv nehézségeiről szóló tévhiteket eloszlassák. Nem volt ez másként Adámi műve esetén sem, amely szilárd és érthető szabályok bemutatásával hangsúlyozta a magyar nyelv logikusságát. Ezen a ponton idézem Pomozi Péter gondolatait: „Sok külföldi gondolja a magyart borzasztó nehéznek, pedig ebben csak annyi igazság van, hogy szókincse és nyelvtani rendszere különbözik a közvetlenül szomszédos nyelvekétől” (Pomozi 2017: 37). Ezt ismerték fel nyelvtaníróink is, s éppen ezért törekedtek a magyar és a német nyelv közötti tipológiai konfrontáció kiküszöbölésére.

Vályi András tevékenységéről részben már szó esett az előző fejezetben. Az ott leírtakat e helyütt néhány fontos szemponttal kell még kiegészíteni. Az egyik ilyen Vályi kezdő nyelvtanulóknak összeállított, 1792-es *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hiezu [sic!], eingerichteten Hilfstabelle* (a továbbiakban: *Grundlinien*) című műve. A könyv helyét a korabeli nyelvtanok között Éder Zoltán jelölte ki, aki nem csupán nyelv(tan)könyvként tekintett az említett műre, hanem egyúttal a magyarnyelv-oktatás első módszertani kézikönyveként definiálta azt (Éder 1999a: 90). Ezt a kettős funkciót maga Vályi András is megerősíti könyve bevezetőjében: „Amíg ezek a segédeszközök elkészülnek, szolgáljanak jelen Alapvonalak kezdeti példaként mindazoknak, akik a magyar nyelvet tanítani vagy tanulni akarják [...]” (Vályi 1792: 5). Vályi – sok más kortárs grammatikától eltérően – nem törekedett a magyar nyelv teljes rendszerének bemutatására, hanem csak bizonyos csomópontokat emelt ki. Azt mondta például, hogy aki a magyar nyelvet és a helyes magyar kiejtést meg akarja tanulni, annak elsősorban azokra a hangokra kell koncentrálni, amelyek a magyar nyelv sajátjai. Itt megjelenik tehát az összevető nyelvszemlélet, hiszen Vályi a forrásnyelv és a célnyelv közti különbségeket figyelembe véve tanít, építve a tanulók előzetes tudására, nyelvismeretére is. A *Grundlinien* végig a szövegközpontú oktatásra épít, Vályi leírja, hogy az egyes grammatikai szabályokat, legyen szó például a hangok helyes kiejtéséről, nem elszigetelve, hanem szövegbe ágyazottan kell elsajátítani. A tanulói szempontok figyelembevétele érhető tetten abban a tanácsában is, amikor azt mondja: „Ha bizonyos szövegek túl szárazzá, unalmassá válnának, és nem lennének elég szórakoztatók, azokat a körülményeknek megfelelően az események és a személyek megváltoztatásával át lehet alakítani, így a szöveg témája nem lesz sem száraz, sem fárasztó” (Vályi 1792: 18). Ez a néhány kiragadott példa is azt mutatja, hogy Vályit tudatos didaktikai építkezés jellemezte.

A magyar mint idegen nyelv oktatása az ígéretes kezdetek után a 19. században bontakozott ki. Ebben az időben ugrásszerűen megnőtt az idegen ajkúak számára írt nyelvtanok száma. Éder Zoltán (1989) becslése szerint nyolcvan körül mozog az ebben az időszakban újonnan megjelent tankönyvek száma, s ezek közül közel hatvan német nyelvű.

A magyar nyelv jogaiért folytatott küzdelmek kiteljesedésének idejéről a *Tudományos Gyűjteményben* a következőket olvashatjuk:

„A' magyarosodás szelleme főleg az 1825-diki országgyűlés óta, hazánk nem csak magyar születésű, de [. .] idegen nemzetű és ajkú lakosai között is felébredvén, 's több üdvös törvények és intézkedések által folyvást ébresztvén, a' magyar nyelv tanulásának szükséges volta, naponként érezhetőbbé és közönségesebbé lón. Ezen körülmény ismét a' magyar nyelv tanító könyvek szükséges voltát tevő időről időre érezhetőbbé” (O. 1840: 97).

Minden bizonnyal ezeknek a gondolatoknak szellemében írta meg Vörösmarty Mihály *Kurzgefasste ungrische Sprachlehre für Deutsche* című, németeknek szóló nyelvtanát 1832-ben. A grammatika előszavában Vörösmarty a következőket állapítja meg a magyar nyelvről: „[a] magyar nyelv, egyes szavak kivételével, olyan kevés hasonlóságot mutat a keresztény Európa többi nyelvével, hogy aki meg akarja tanulni, annak elszántnak kell lennie arra, hogy mind a szófűzésben, mind pedig főként a névszók és igék ragozásában egy teljesen új, különleges módszert sajátítson el” (Vörösmarty 1832: o. n.). Ez a rövid idézet is jól tükrözi, hogy Vörösmarty művében az összevető nyelvtanítási szemlélet meghatározó szereppel bír. Szintúgy az összehasonlító szándék érhető tetten a „Wie geschieht die Abänderung?” („Hogyan történik a névszóragozás?”) kérdésre adott válaszában: „Mindent, amit a német nyelv szóhoz kapcsolt végződésekkel, előljárószavakkal és birtokos névmásokkal határoz meg és fejez ki, a magyar általában szóvégi toldalékkal helyettesíti” (Vörösmarty 1832: 3). Ezekben a mondatokban a szerző tulajdonképpen a magyar és a német nyelv közti tipológiai szembenállásra, a magyar nyelv dominánsan agglutináló és a német nyelv dominánsan flektáló voltára világít rá. Vörösmarty széles körű nyelvészeti munkásságát az 1825-ben megalakult, Vörösmartyt még a megalakulás évében rendes taggá választó Magyar Tudós Társaság legfontosabb célja, a magyar nyelvű tudományművelés szellemében végezte: „munkálkodása által hazánkban a' tudományok és szép művészségek honi nyelven műveltesse-nek” (sz. n. 1831: 4).

Mint ismeretes, Verseghy Ferenc (1757–1822) számos nívummal gazdagította a magyar nyelvleírást. Ezek egyike, a genitívusz ragjának tisztázása éppen németeknek szánt grammatikájában jelent meg először. Korai grammatikáinkban ugyanis a mintának tekintett latin esetrendszert alapul véve a genitívuszt az -é elemben vélték felfedezni: a latin esetsorban volt a genitívusznak alakilag önálló végződése, így elképzelhetetlen volt, hogy a magyarban ez másként lenne [korai magyar grammatikáink esetrendszerével és a latin esetrendszer magyarnyelv-leírásra gyakorolt hatásával C. Vladár Zsuzsa (2009, 2016) több tanulmányában is részletesen foglalkozik]. Verseghy nyelvtanírói munkássága azért is mérföldkő a magyar esetrendszerhez kapcsolódó kutatások történetében, mert ő

„ismerte föl, és a Sprachlehrében mutatott rá először, hogy az -é nem lehet a genitívusz ragja. Ehhez a felismeréshez jellegzetesen leíró, sőt egyenesen funkcionális megközelítéssel jutott el, ti. azáltal, hogy a képzőnek és a ragnak a magyar nyelvi rendszerben betöltött szerepét, illetőleg ennek megfelelő formális viselkedését szétválasztotta” (Éder 1999b: 155–156).

Verseghy egyik fő törekvése, a magyar nyelv kiszabadítása a latin nyelv jármából, a magyar nyelv idiomatizmusainak, „nemzeti tulajdonságoknak” összegyűjtésében is tetten érhető. Ezek közül álljon most itt a következő példa, amely a magyar és a német névelőhasználat közötti egyik különbségre világít rá: „Az olyan, mintegy lényegét kifejező igék esetében, mint: hisz: er glaubt, tart: er hält [...] a vonzatnak [...] a német sajtásággal ellentétben, névelő nélkül kell állnia: böcsületés embernek tartom: ich halte ihn für einen ehrlichen Mann” (Verseghy 1805: 154).

A kor számos kiváló nyelvtanírója közül ki kell még emelnünk a szótárírásban is kiemelkedő Márton József (1771–1840) nevét, aki a II. Ratio Educationis évében, 1806-ban kezdte meg a bécsi egyetem magyar tanítószékének első professzoraként nyelvmesteri tevékenységét. Márton a magyar mint idegen nyelv oktatása terén Farkas János *Ungarische Grammatik* (1771) című nyelvtanának átdolgozásával kezdte meg tankönyvírói tevékenységét. *Tabellarische Darstellung der ungarischen Sprachlehre in XII Tafeln* című művében tizenkét táblázatban összegzi a magyar nyelv főbb jellemzőit. A műről Mikó Pálné a következőket írja: „E szép és okos táblákon a grammatikaérzékeny szolgálat, az anyanyelvért buzgó szeretet s a tudósi elmélyültség szólal meg. Igényes szakember sugározza a tanítást állandóság és mozgás egyensúlyáról a nyelvi elemek és szerkezetek összefüggésrendszerében” (Mikó 1991: 442). Legfontosabb gyakorlati nyelvtana *Praktische ungarische Sprachlehre* (PUS) címmel jelent meg 1810 és 1839 között tíz kiadásban. Márton számos újítása között említhetjük a tanítás módszertani kérdéseivel foglalkozó műveit. *A nyelvtanítókhoz intézett előjáróbeszédében* például az aránytalan grammatizálás veszélyeire, valamint az összevető nyelvtanítási szemlélet fontosságára hívja fel a figyelmet:

„Abban hibáznak többnyire a Nyelvmesterek, hogy Tanítványjaikból Grammatikusokat akarnak formálni, és a' végre a' nyelvnek minden legkisebb szavait is tudományos mód szerént, rá mára akarják vonni Tanítványjaik előtt: holott azoknak – tsak az a' tzeljok, hogy érteni, beszélni és írni tudjanak, a' mire a' kevesebb regulák és több gyakorlás sokkal rövidebb úton, s kevesebb idő alatt elvezet akárkit is; mint a több regula kevés gyakorlással”. „Tanítványjának nyelvét Grammatika szerént tudja, és a' Magyar nyelvnek tsupán azokat a' tulajdonságait fedezze fel tanítása közben, mellyek Tanítványjának anyai nyelvében fel nem találtatnak, vagy másképpen vannak. Egy szóval, hogy a' két nyelvet mindenkor öszve hasonlíthassa és megkülönböztethesse természeti tulajdonságaira nézve” (Márton 1810: 6).

A korszak másik fontos egyénisége volt Riedl Szende (1831–1873), aki a prágai egyetemen August Schleicher javaslatára létrehozott magyar nyelvi tanszék tanáraként elsőként tanított magyart külföldi egyetemen kiküldetésben. Egyetemi tevékenységének eredménye az *Ungarische Geschäftsstyl* című magyar kereskedelmi szaknyelvi kiadvány, valamint a *Magyarische Grammatik* (1858) és a *Leitfaden für den Unterricht der magyarischen Sprache (Útmutató a magyar nyelv tanításához)* (1858) című nyelvtanok. Utóbbit *Kisebb magyar nyelvtan* címmel, részben átdolgozva 1866-ban magyar diákok számára is kiadták. *A magyar nyelvrendszer alapvonalai. Magyar hangtan* című könyvében a gyakorlati és elméleti/tudományos nyelvtanok közötti különbséget részletezi:

„A legalkalmasabb tanulási mód kétségkívül az, mely az anyanyelvnek természeti tanulásait lehetőleg utánozza, tehát a gyakorlati mód. Emellett leginkább az emlékező tehetséget kell venni igénybe, s a tanulóban különbféle ismételt gyakorlatok által bizonyos, az idegen nyelvre vonatkozó nyelvérzéklet ébreszteni. Azon nyelvtanok, mellyek ezen módszert követik, tapasztalatilag gyakorlati nyelvtanoknak neveztetnek. A *tapasztalatilag gyakorlati nyelvtannal szemközt áll az elméleti vagy tudományos nyelvtan*” (Riedl 1859: 54).

Ez a megjegyzése már csak azért is figyelemre méltó, mert ebben az időben még nem különült el élesen egymástól a nyelvtanító könyv és a tudományos grammatika.

A magyar–német nyelvi-kulturális kapcsolatok elősegítésében jelentős szerepet vállalt a teológus-fordító-nyelvész Ballagi Mór (született Bloch Móric néven) is: több magyar és német nyelvtan, nyelvi olvasókönyv, szótár megírásával segítette, hogy a magyarok és a németek kölcsönösen megtanulhassák egymás nyelvét. *Ausführliche theoretisch-praktische Grammatik der ungarischen Sprache für Deutsche (Részletes elméleti-gyakorlati magyar nyelvtan németek számára)* című 1842-es nyelvtana a magyar-nyelvkönyv-írás történetének egyik fontos állomása. *Iskolai és utazási magyar és német zsebszótáráról* (1861) Jókai Mór így nyilatkozott:

„E könyv az, mely utat nyit a magyar és német nemzetnek egymást kölcsönösen és alaposan megérteni, s a nemzetiségi differenciákat kölcsönös megegyezésre kiegyenlíteni. Ezen nagybecsű könyv tudniillik Ballagi Mór magyar–német szótára. E mű nagy befolyással volt a német emberek megmagyarosítására” (Jókai 1865: o. n.).

Ballagi szótárírói munkássága a 83 ezer címszavas *A magyar nyelv teljes szótárában* (I–II. Pest, 1866–1873) teljesedett ki. Ballagi Mór szó- és szólásgyűjtő munkájának eredményeként jelent meg a *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Ebben a közmondásokat az anyanyelvünkkel együtt megszerzett kincseknek nevezi, amelyek „[n]emzedékről szállnak nemzedékre örökül s a ma bővítve adja át a hónapnak vezércsillagokul a nép embereinek s intésül vezetőinek” (Ballagi 1850: o. n.), valamint kiemeli azt is, hogy a közmondások jól tükrözik egy-egy nyelv grammatikai, szókincsbeli sajátosságait, eltéréseit, ezért ha az egyes példabeszédek, közmondások esetében annak idegen nyelvben előforduló változata is fellelhető volt, azt Ballagi szintén feltüntette. Ballagi a *Szentírás* magyar nyelvre fordításában is maradandót alkotott: lefordította Mózes öt könyvét és Józsué könyvét. Ezek a munkái meghozták számára a megérdemelt kitüntetést: a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. Ez az elismerés megerősítette benne a nemzetépités vágyát:

„[s] ezzel belekerül a negyvenes évek ama nemzeti és eszményi sodrába, mely az újabb Magyarországot megalkotta; abba a hősieles küzdelembe, mely az osztrákosító önkényuralom alatt elalélt magyar nemzetet álmából felébreszteni, mely az osztályjogok és kiváltságok nyűgei alatt szenvedő népet politikailag felszabadítani, az alkotmány sánczai közé bevenni, mely az idegen szellemén élősködő tudományt és irodalmat szabaddá, erőssé és magyarrá tenni tűzte ki magasztos céljául” – olvashatjuk Szóts Farkas (1907: 566) Ballagi Mórról írt megemlékezésében.

4. Összegzés, kitekintés

A tanulmány a magyarnyelvkönyv-írás, művelődéstörténet és a magyar (mint idegen és mint környezeti) nyelv oktatásának egyik legintenzívebb időszakáról nyújtott összegző képet, kitekintéssel a kor történeti hátterére. Ugyan ez alkalommal csak néhány fontosabb mozzanat ismertetésére nyílt mód, e rövid összefoglaló alapján is egyértelmű, hogy a nyelvmesterek vizsgálata számos tudományterület érdeklődésére számot tart. Elemzésük során figyelemmel kísérhetjük, hogy milyen nővumokkal járultak hozzá a magyar nyelvleírás fejlődéséhez, valamint milyen szerepet töltek be a magyar nyelv explicit rendszerré válásában. Ezen belül releváns kérdés például az, hogy egy-egy kiemelt nyelvtani jelenségen (mint az esetrendszer) keresztül hogyan mutatkozik meg történetileg a kontrasztív, funkcionális szemlélet, valamint az, hogy a tipológiai aspektusok milyen ívet futnak be az egyes grammatikákban. A kutatás művelődéstörténeti relevanciával is bír, hiszen a nyelvmesterek gyakorlati társalgási részei fontos forrásai is az adott kor nemesi és polgári társadalmának, valamint egyúttal a hungarológiai ismeretterjesztés eszközei is voltak. Nem utolsósorban pedig többünket arra ösztönözhetnek, hogy elgondoljuk rajta, mit jelent ma számunkra anyanyelvünk, és miben követhetjük az említett nyelvmesterek útmutatásait.

Szakirodalom

- C. Vladár Zsuzsa 2009: Hány eset van a magyarban? Egy XVII. századi kritériumrendszer. *Magyar Nyelv* 105/3: 281–291.
- C. Vladár Zsuzsa 2016: Az esetrendszer leírása. Hány eset van a magyarban? In: C. Vladár Zsuzsa (szerk.): *A korai magyar grammatikák. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 191. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 85–101.
- Déri Balázs (ford.) 1984: Német nyelvtan. Előszó. In: Tarnai Andor (szerk.): *Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 69–72.
- Éder Zoltán 1989: Fejezetek a magyar mint idegen nyelv oktatásának történetéből. *Magyar Nyelvőr* 107/3: 309–323.
- Éder Zoltán 1999a: Vályi András, a magyar nyelv tanára. In: Éder Zoltán (szerk.): *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Budapest: Magyar Egyetemi Kiadó. 86–96.
- Éder Zoltán 1999b: Verseghy Ferenc nyelvtanai, tekintettel a magyar mint idegen nyelv oktatására. In: Éder Zoltán (szerk.): *Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből*. Budapest: Magyar Egyetemi Kiadó. 150–161.
- Fehér Katalin 1999: Magyar nyelvű tankönyveink és a sajtó a 18–19. század fordulóján. *Magyar Könyvszemle* 115/3: 314–328.
- Friml Aladár (ford.) 1913: *Az 1777-iki Ratio Educationis*. Budapest: Kiadja Kath. Középiskola Tanártestület.
- Hajdu Lajos 1985: A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* 56/1: 145–200.

- Herder, Johann Gottfried 1791: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (Gondolatok az emberiség történetének filozófiájáról). In: Wolfgang, Pross 2002 (Hrsg): *Johann Gottfried Herder: Werke, Band III/1*. München: Carl Hanser Verlag. 633.
- Jókai Mór 1898: Életemből. Igaz történetek. Örök emlékek. Humor. Utleírás. In: Jókai Mór: *Jókai Mór összes művei*. Budapest: Révai.
- Magyar Tudós Társaság 1831: *A' Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai*. Pest: Nyomt. Petrózai Trattner J. M. és Károlyi Istvánnál.
- Mészáros István (ford.) 1981: *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mészáros István 1989: *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Mikó Pálné 1991: Márton József táblázatai. A magyar grammatika eszközeinek és viszonyhálózatainak leírása. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.): *Emlékkönyv Benkő Lóránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 437–442.
- Pomozsi Péter – Karácsony Fanni 2017: *Magyar nyelvű otthon 1. Magyarország*. Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Póór János 1992: A Theresianum. Az összetartozás műhelye. *Rubicon* 2/8–9: 25–26.
- Ravaszi János 1966: *Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100–1849*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Szili Katalin 2012: Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra. *Magyar Nyelv* 108/3: 341–357.
- Szöts Farkas 1907: Emlékezés Ballagi Mórról. *Protestáns Szemle* 19/9: 563–575.
- V. Kovács Sándor – Kulin Ferenc – Rudolf Ottó (szerk.) 1984: *Magyar felvilágosodás. Szöveggyűjtemény a kor irodalmából – irodalmi olvasókönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Váczy János 1898: *Kazinczy Ferencz Levelezése VIII*. kötet. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

Források

1792. évi VII. törvénycikk a magyar nyelv tanításáról és használatáról. Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79200007.TV&searchUrl=/%20ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> [2025. 04. 13.]
- Ballagi Mór 1850: *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Szarvas: Réthy Lipót nyomdája.
- Bél Mátyás 1729: *Der Ungarische Sprach Meister oder kurtze Anweisung zu der edlen Ungarischen Sprache nebst einem Anhang von Gesprächen. Der Hoch-Löblichen Deutschen Nation, Zum Nutz und Dienste gutherzig gestellet*. Pressburg: Johann Paul Royer.
- Márton József 1810: *Praktische ungarische Sprachlehre für Deutsche sammt einem ungarischen Lesebuch und dazu gehörigen Wörterbuch*. Wien: Anton Pichler.

- O. 1840. Vajda Péter Magyar Nyelvtana (magyarul és németül, ellenbe tett lapokon). Első füzet. Szónyomozás. Budán a' magyar kir. egyetem betüivel. *Tudományos Gyűjtemény* 24/9: 97–103.
- Riedl Szende 1859: *A magyar nyelvrendszer alapvonalai: magyar hangtan*. Prága–Lipcse: Kober & Markgraf.
- Sz. n. 1781: *A Magyar Hírmondó második esztendeje. Az az 1781ben költ tudósító Levelei*. Pozsony: Patzkó Ferentz Ágoston Könyvnyomtató műhelye. 185–192. Online: https://real-j.mtak.hu/1020/1/Magyar_hirmondo_1781.pdf
- Sz. n. 1784: *A' Magyar Hírmondó 1784. Szent Jakab havának 5. napján szombaton költ 42. levele*. Pozsony: Patzkó Ferencz Ágoston. 345–352. Online: https://real-j.mtak.hu/1023/1/Magyar_hirmondo_1784.pdf
- Vályi András 1791a: *A' magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*. Pest: Föskúti Landerer Mihály' Betüivel.
- Vályi András 1791b: *Beszéd a' nemzeti nevelésről*. Pest: Nyomtatott Fűskúti Landerer Mihálynál.
- Vályi András 1792: *Grundlinien die ungarische Sprache praktisch zu lehren, und zu lernen: nebst einer hiezu, eingerichteten Hilfstabelle*. Pest.
- Vályi András [é. n.]: *A felséges magyar hazához*. I. A magyar tanítószékek hathatósabb előmeneteléért, II. A pesti magyar társaságot megerősítő királyi privilegiumnak meg nyerhetését eszközölő közben vetésért. Hely és év n. (Az országgyűléshez intézett kérvénye 1791. máj. 31-ről).
- Verseghy Ferenc 1805: *Neuverfasste Ungarische Sprachlehre, worin die verschiedenen Mund- und Schreibarten der ungarischen Sprache kurz angezeigt, die Regeln aus dem morgenländischen Bau der Sprache selbst hergeleitet, mit den deutschen Redensarten zusammengehalten und durch Beyspiele erläutert werden. Mit einem Anhang, worin eine Sammlung der zum Sprechen nöthigen Wörter und Redensarten, dann einige Gespräche, Erzählungen, Briefe und Gedichte enthalten sind*. Pesth: Joseph Eggenberger.
- Vörösmarty, Michael 1832: *Kurzgefaßte ungrische Sprachlehre für Deutsche. Nebst einer Auswahl deutsch-ungrischer Uebungsstücke*. Pesth: Verlag von C. A. Hartleben.

Nagy Dóra nyelvész, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem Nemeskürty István Tanárképző Kar egyetemi tanársegéde. A Magyarorsággutató Intézet tudományos segédmunkatársa. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola hallgatója. Kutatási területei: az anyanyelv-pedagógia, a magyar mint idegen nyelv, a magyar–német kontrasztív tipológiai vizsgálatok és a magyar művelődéstörténet.